

Qarabağın erkən oturaq əkinçi-maldar mədəniyyətinin arxeoloji baxımdan öyrənilməsi tarixi

Xəqani Alməmmədov

AMEA Arxeolojiya və Etnoqrafiya İnstitutu

Açar sözlər: Neolit, Cənubi Qafqaz, Mil-Qarabağ düzənliyi, İsmayılbaş-təpə, Kamiltəpə.

Azərbaycanın təbii zənginliklərə malik Qarabağ bölgəsi qədim dövrlərdən insanın məskunlaşdığı ərazilərdən olmuşdur. Minilliklər boyu bir-birini əvəz edən mədəniyyətlər, dövlətlər burada özlərinin varlıqlarının izlərini-onların mövcudluğunun bütün tərəflərini bizə çatdıran abidələri qoymuşdular (8, s. 7).

Azərbaycanda erkən oturaq əkinçi-maldar əhaliyə aid yaşayış yerlərinin öyrənilməsində 1953-cü ildə SSRİ EA Arxeologiya İnstitutunun və Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun birgə təşkil etdiyi Azərbaycan (Örənqala) (19; 52; 48, s. 6-8) arxeoloji ekspedisiyasının gördüyü işlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan (Örənqala) ekspedisiyasının qarşısında duran əsas vəzifə Mil-Qarabağ düzünün arxeoloji tədqiqi idi.

Bu ekspedisiyanın tədqiqatlarının əsas nəticələrindən biri Cənubi Qafqazda erkən əkinçi-maldar mədəniyyətin müəyyənəşdirilməsi və bir problem olaraq öyrənilməsinin əsasının qoyulması idi. Naxçıvan şəhəri yaxınlığında I Kültəpə abidəsinin (20, 9-14; 36; 37; 38; 39, s.18) arxeoloji tədqiqatı ilə Azərbaycan və bütövlükdə Qafqazda erkən oturaq əkinçi-maldar mədəniyyətlərin öyrənilməsi prosesinin başlanğıcı qoyuldu.

Qarabağ ərazisində də, erkən oturaq əkinçi-maldar tayfalara aid yaşayış məskənlərinin ilkin tədqiqatı Azərbaycan (Örənqala) ekspedisiyasının fəaliyyəti ilə bağlıdır. Ekspedisiyanın Mil-Qarabağ düzənliyində apardığı arxeoloji kəşfiyyat işləri nəticəsində 10-dək erkən oturaq tayfalara aid yaşayış məskəni aşkar olunmuş (53, s.13-15), Kamiltəpə yaşayış yerində 1956 və 1959-cu illərdə mərhum arxeoloqlarımız Ö.Ş.İsmizadə və İ.H.Nərimanov tərəfindən kəşfiyyat şurfları qazılaraq abidənin stratiqrafiyası öyrənilmişdir (66, s.41).

Bölgədə erkən oturaq əkinçi-maldar əhaliyə aid yaşayış məskənlərində geniş miqyaslı arxeoloji tədqiqatlar İlanlıtəpə yaşayış yerində (66, s.48-49) aparılmış qazıntılarla başlanılmışdır.

Diametri 40 m, hündürlüyü 1,5 m olan təpə formalı yaşayış yerində arxeoloji qazıntı işləri 1967-1968-ci illərdə aparılmışdır. (54, s.316-317). Ümumilikdə, İlanlıtəpə yaşayış yerində iki tikinti dövrünü özündə əks etdirən 1,5 m qalınlığında Qarabağın erkən oturaq əhalisinə aid mədəni təbəqə yatımı öyrənilmişdir (55, s.396-397; 56, s.5-6).

İlanlıtəpə yaşayış yerinin qazıntıları erkən oturaq əkinçi-maldar tayfalarına məxsus mədəniyyətlərin öyrənilməsi istiqamətində yeni bir səhifə idi. Buradan aşkar edilmiş memarlıq qalıqları və digər artefaktlar Cənubi Qafqaz neolitində lokal mədəni mərkəzlərin təşəkkülü, bu lokal mədəni mərkəzlər arasında etnik-mədəni, sosial-iqtisadi əlaqə və təsirlər haqqında ilkin mülahizələrin formalaşması üçün zəmin yaratmışdır.

"Mil-Qarabağ arxeoloji ekspedisiyası" əsasən, Mil və Qarabağ düzənliklərində mövcud olan erkən oturaq əkinçi-maldar tayfalara aid yaşayış yerlərinin tədqiqatı ilə məşğul idi. Qarabağ bölgəsinin cənub-qərb hissəsində, Kiçik Qafqaz dağlarının cənub-şərq yamaclarını əhatə edən Qururçay və Köndələnçay hövzəsində yerləşmiş analoji dövrə aid abidələrin ilkin tədqiqat işi Paleolit arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən aparılmışdır. Bu ərazilərdə erkən oturaq əkinçi-maldar əhaliyə məxsus yaşayış məskənlərinin mövcudluğu fikri Azərbaycan (Örənqala) arxeoloji ekspedisiyasının tədqiqatları nəticəsində meydana çıxsada (53, s.15), onun bir fakt olaraq təsdiqi məhz Paleolit ekspedisiyasının fəaliyyətilə bağlıdır (18, s.74).

Paleolit ekspedisiyasının əsas tədqiqatı bölgənin daş dövrü abidələrinin tədqiqatı problemi olduğundan, digər dövrlərə aid abidələrin geniş şəkildə öyrənilməsi işi bir qədər kölgədə qalırdı. Bu boşluğu doldurmaq üçün 1964-cü ildə Q.S.İsmayılovun rəhbərliyi ilə Füzuli arxeoloji ekspedisiyası yaradıldı. Ekspedisiyanın qarşısında duran əsas vəzifə Qururçay və Köndələnçay hövzəsində mövcud abidələrin dövrlər üzrə tədqiqatının aparılması idi (21, s.7).

Füzuli arxeoloji ekspedisiyasının Qururçay və Köndələnçay hövzəsində 20 ildən çox müddətdə apardığı arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycanın arxeoloji xəritəsinə müxtəlif dövrlərə aid onlarla abidə əlavə olundu. Bu abidələrin bir çoxunda genişmiqyaslı arxeoloji tədqiqatlar aparılmış və nəticədə Azərbaycanın qədim tarixinə aid qiymətli faktlar aşkar olunmuşdu. Çox təəssüf ki, keçən əsrin 80-ci illərinin sonlarında Qarabağ ərazisində başlamış münəqişə Qururçay və Köndələnçay hövzəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlara da öz mənfi təsirini göstərdi. 1987-ci il Füzuli arxeoloji ekspedisiyası fəaliyyəti tarixində son il oldu. Füzuli rayonu Ermənistan tərəfindən işğal edildikdən sonra bu abidələrin böyük əksəriyyəti işğal altında qaldı.

Mil-Qarabağ düzənliyində erkən oturaq əkinçi-maldar tayfalarla məxsus yaşayış yerlərinin tədqiqatı işində yaranmış durğunluq 1980-ci ildə Çalağantəpə yaşayış yerində arxeoloji qazıntıların başlamasıyla sona çatdı.

Çalağantəpə qədim yaşayış məskənində arxeoloji tədqiqat işləri aralıqsız olaraq 1987-ci ilə kimi davam etdirilmiş, 315 kv.m ərazidə erkən oturaq mədəniyyətə aid 4,6 m mədəni təbəqə yatımı qazılaraq öyrənilmişdir (57, s.1-2; 58, s.1-2; 58, s.19-20; 59, s.1; 59, s.24-30; 60, s.1; 63, s.489-490; 61, s.1; 62, s.1; 62, s.24-37; 64, s.1; 67, s.462; 65, s.1).

Çalağantəpə yaşayış məskəninin arxeoloji tədqiqatı Cənubi Qafqazda erkən istehsal mədəniyyətinin öyrənilməsində yeni bir mərhələ idi. Qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş artefaktlar Qarabağ ərazisində erkən əkinçi-maldar tayfaların təsərrüfat həyatı, tikinti mədəniyyəti, dini-ictimai dünyagörüşlərinin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu materialların müqayisəli təhlili əsasında Qarabağ düzənliyində erkən əkinçi-maldar tayfalarının məskunlaşma xronologiyası, məskunlaşmanın topoqrafiyası, qonşu ərazilərlə qarşılıqlı əlaqə və mədəni mənsubiyyət problemləri kimi məsələlər ilk dəfə olaraq tədqiq olundu.

1990-cı il İ.H.Nərimanovun rəhbərlik etdiyi Mil-Qarabağ ekspedisiyasının fəaliyyətində sonuncu mövsüm oldu. Qarabağ ərazisində başlamış aktiv hərbi əməliyyatlar və ölkədə baş verən siyasi-iqtisadi reqresiya həyatın bütün sahələrində olduğu kimi arxeoloji tədqiqatlara da öz mənfi təsirini göstərdi. Qarabağın erkən oturaq əkinçi-maldar məskənlərinin arxeoloji tədqiqatı prosesi maliyyə böhranı və bölgədə baş verən hərbi əməliyyatlar fonunda uzun müddət dayandırıldı.

Qarabağ düzənliyinin Qarqarçay və Tərtərçay hövzələrinin arxeoloji tədqiqatı işi H.F.Cəfərovun rəhbərlik etdiyi Mil-Qarabağ ekspedisiyasının II dəstəsi tərəfindən aparılırdı. Dəstə əsasən, tunc-dəmir dövrü abidələrinin arxeoloji tədqiqatı ilə məşğul olsa da, Qarabağın arxeoloji xəritəsinin tərtibatı istiqamətində də işlər aparmışdır.

Mil-Qarabağ düzənliyinin arxeoloji xəritəsinin tərtibi bir problem olaraq Azərbaycan (Örənqala) arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən qoyulmuş və bu istiqamətlərdə müəyyən işlər görülmüşdü (47, s.6-9; 48, s.12; 49, s.16-17; 51, s.6; 50, s.14-16; 53, s.10). Lakin ekspedisiyanın fəaliyyəti dayandıqdan sonra bu problem üzrə işlər faktiki olaraq həyata keçirilməmişdir. Düzdür, Qarabağ ərazisində arxeoloji tədqiqatlar aparan ekspedisiyalar ayrı-ayrılıqda yeni abidələri qeydiyyatla alsalar da bu abidələri xəritələşdirməmişdilər.

Mil-Qarabağ ekspedisiyasının II dəstəsinin bu bölgədə apardığı arxeo-

loji kəşfiyyat işləri problemin həllinə yönəlmişdir. 1987-ci ildə H.F.Cəfərovun Ağdam və Ağcabədi rayonları ərazisində apardığı arxeoloji kəşfiyyat işləri nəticəsində müxtəlif dövrlərə aid 150 abidə qeydiyyata alınmışdır ki, bunların da bir çoxu yeni aşkar edilmiş abidələr idi. Qeyd etmək istərdik ki, qeydiyyata alınmış bu abidələr içərisində Qarabağın erkən oturaq əkinçi-maldar tayfalarına aid yaşayış məskənləri də var idi (15, s.80-89; 16, s.6-15: 45, s.110-111; 46, s.11).

Mil-Qarabağ düzənliyində mövcud olan erkən oturaq əkinçi-maldar tayfalara aid yaşayış məskənlərindən stasionar arxeoloji tədqiqata cəlb edilmiş abidələrin hər ikisi (İlanlıtəpə, Çalağantəpə) Qarqarçay-Xaçınçay hövzəsində yerləşir. Qarqarçaydan cənubda, Mil düzündə mövcud olan analoji abidələrdə geniş miqyaslı arxeoloji tədqiqat işləri aparılmadığından burada neolitləşmə prosesinin təşəkkülü, xronologiyası, istiqamətləri və genetik bağlılığı haqqında suallar açıq qalmışdı. Mil düzündə erkən oturaq əkinçi-maldar yaşayış məskənlərinin tədqiqatı işi ilkin olaraq Öranqala (Azərbaycan) arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən aparılmış və demək olar ki, sonrakı dövrlərdə bu abidələr diqqətdən kənar qalmışdır.

Mil düzündə mövcud olan analoji abidələrin geniş şəkildə arxeoloji tədqiqatı işi Azərbaycan-Almaniya birgə arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən 2009-2014-cü illərdə aparılmışdır.

2009-cu ildə AMEA və Almaniya Arxeologiya İnstitutu arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən, birgə ekspedisiya təşkil olundu. Ekspedisiya ilkin olaraq ərazidə arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmaqla yanaşı, Kamiltəpə yaşayış yerində arxeoloji qazıntılara başladı (17, s.281-283).

2010-2011-ci illərdə Mil düzündə arxeoloji tədqiqatlar "Qədim Kür" layihəsi çərçivəsində aparılmışdır (29, s.3-4). Layihə 2010-cu ildə birgə tədqiqat qrupu kimi Fransanın ANR (Agence Nationale de la Recherche) və Almaniyanın DFG (Deutsche Forschungsgemeinschaft) təşkilatlarının maliyyə dəstəyi ilə təşkil olunmuşdur. Layihənin məqsədi Azərbaycan və Gürcüstan elmi qurumları ilə birgə əməkdaşlıq əsasında Cənubi Qafqazda neolit dövründən tunc dövrünə qədər məskunlaşma tarixində baş vermiş transformasiyalar və məskunlaşma prosesinə ətraf mühitin təsirinin qrup şəklində birgə tədqiqi idi (29, s.3).

Layihənin birinci mərhələsi çərçivəsində 2010-2011-ci illərdə davam etmiş tədqiqatlar nəticəsində Mil düzü ərazisində geniş miqyaslı arxeoloji kəşfiyyat işləri də aparılmışdır. Qaraçay və Qarasu çayları hövzəsində aparılmış arxeoloji kəşfiyyat işləri nəticəsində 46 abidə aşkar olunmuşdur ki,

onlardan da 18-i erkən oturaq əkinçi-maldar məskənləri idi (23, s.135, cəđ.23).

Arxeoloji qazıntı işləri Kamiltəpə, MPS 4¹, MPS 5, MPS 16 abidələrində aparılmış (25, s.4-16), bəzi yaşayış məskənlərində maqnitometrik (31, s.18-31) və mineraloji (35, s.51-58) tədqiqatlar həyata keçirilmişdir. Həmçinin, qazıntılar zamanı aşkar edilmiş küllü qatların və tikinti materiallarının ilkin mikrostratiqrafik müşahidələri aparılmış (32, s.31-37), saxsı məmulatı formal, texnoloji baxımdan təhlil edilmiş (30, s.37-38; 33, s.38-44; 34, s.44-46; 26, s.46-47) və təsadüf edilmiş muncuq nümunələri (MPS 4) öyrənilmişdir (30, s.48-50). Qazıntılar aparılmış abidələrdən onların dövrünün müəyyənləşdirilməsi üçün nümunələr götürülmüşdür.

"Qədim Kür" layihəsinin 2012-2014-cü illəri əhatə edən növbəti mərhələsində (28, s.1-9) Mil düzündə arxeoloji tədqiqatlar daha geniş miqyaslı oldu. Belə ki, arxeoloji kəşfiyyat işləri (23^a, s.306-314) və Kamiltəpə (27, s.14-26), MPS 4 (27, s. 27-35) abidələrində əvvəlki illərdə başlanılmış arxeoloji qazıntılar davam etdirilmiş, MPS 23 (Dölləktəpə) (27, s.38), MPS 75 (Şahtəpə) (27, s.35-37), MPS 103 (27, s.43-49) və MPS 124 (27, s.51-54) adlı məskənlərdə yeni arxeoloji qazıntı sahələri qoyulmuşdur. Aparılmış C14 analizlərinin nəticələrinə görə Mil düzündə neolitləşmə prosesinin xronoloji dövrləşməsi müəyyən edilmişdir (27, s.41, cədvəl 2).

Ümumilikdə, Mil düzündə aparılmış arxeoloji kəşfiyyat işləri nəticəsində (27 kv.km ərazidə) 174 abidə qeydə alınmışdır ki, bunlardan da 65-i erkən oturaq əhaliyə məxsus yaşayış məskənləri idi (24, s.1449).

Yuxarıda da, qeyd edildiyi kimi, Qarabağ bölgəsində arxeoloji tədqiqatlar keçən əsrin 80-cı illərinin sonunda ölkədə baş vermiş siyasi-iqtisadi böhran və muharibə ilə əlaqədar olaraq dayandırılsa da, son illərdə bu tədqiqatlar yenidən başlanılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu tərəfindən 2008-2009-cu illərdə aparılması nəzərdə tutulan arxeoloji ekspedisiyaların maliyyələşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında 5 fevral 2008-ci il və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi haqqında 26 aprel 2012-ci il sərəncamları (13, s.5; 14, s.9) ölkədə arxeologiya elminin inkişafına böyük təkan verdi, bütün bölgələrdə arxeoloji tədqiqatlar geniş vüsət al-

¹ MPS-MİL PLAIN SURVEY. Mil düzündə aparılmış arxeoloji kəşfiyyat işləri nəticəsində aşkar edilmiş abidələr bu abreviaturaya altında nömrələnərək qeydə alınmışdır.

dı. Qarabağ bölgəsinin arxeoloji baxımdan öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyindən burada genişmiqyaslı stasionar tədqiqatların aparılması ehtiyacı yaranmışdır.

Bölgənin arxeoloji cəhətdən öyrənilməsi prosesinin aktivləşdirilməsi istiqamətində atılmış ən əsas addımlardan biri 2010-cu ildə “Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası”nın yaradılması oldu. Ekspedisiya öz fəaliyyətində ilk addım kimi Qarabağ bölgəsinin arxeoloji abidələrinin, ilk növbədə isə neolit və eneolit dövrü abidələrinin “Məlumat bazası”nın yaradılması məqsədini qoymuşdur. Ekspedisiyanın 2010-2011-ci illərdə apardığı arxeoloji kəşfiyyat işləri 76 abidəni əhatə etməklə nəticələnmişdir. Yeni abidələrdə kəşfiyyat və artıq məlum olan abidələrin monitorinqi Ağdam rayonunun işğaldan azad bütün ərazisini, onunla həmsərhəd olan Ağcabədi və Bərdə rayonlarının ərazilərini əhatə etmişdir. Hər bir abidə GPS naviqator vasitəsilə qeydiyyatla alınaraq elektron xəritəyə köçürülmüş, onlardan yerüstü material toplanmış və müqayisəli analizi aparılmışdır ki, bu da onların ilkin olaraq xarakterizə etmək imkanı yaratmışdır (1, s.3-6; 2, s.295; 8, s.8; 40, s. 238-243; 41, s. 3-6).

2012-2013-cü illərdə Qarabağ düzənliyində mövcud olan arxeoloji abidələrin elektron qeydiyyatı və xəritələşdirilməsi işi Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun ayırdığı qrant cərcivəsində aparılmışdır. Belə ki, 2012-ci ilin iyun ayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun elmi-tədqiqat proqramlarının, layihələrinin və digər elmi tədbirlərin maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə qrantların verilməsi üzrə 2011-ci il üçün Gənc Alim və Mütəxəssislərin Müsabiqəsinin (EIF/GAM-1-2011-2(4)) qalibi olmuş “Azərbaycanın qərb rayonlarında müxtəlif dövr arxeoloji abidələrin elektron qeydiyyatı və xəritələşməsi” layihəsi cərcivəsində Ağdam rayonunun işğal olunmamış əraziləri və Ağcabədi rayonunun Qarqarçaya qədər olan şimal-qərb hissəsini əhatə etməklə təxminən 990 kv. km ərazidə aparılmış arxeoloji kəşfiyyat işləri nəticəsində 169 arxeoloji abidə elektron şəkildə qeydiyyatla alınaraq pasportlaşdırılmış və 1:50000 miqyasında “Qarabağın arxeoloji abidələri xəritəsi” tərtib edilmişdir. Qeydiyyatla alınmış bu abidələrdən 125-i erkən əkinçi-maldar tayfalarına aid yaşayış yerləridir. Məhz, bu faktın özü Qafqaz arxeologiyası üçün bir yenilikdir. Qeydiyyat zamanı abidələrin fotoları çəkilərək, onların vəziyyəti haqqında qeydlər aparılmış, hər bir abidədən mümkün olacaq miqdarda yerüstü arxeoloji materiallar toplanaraq foto və qrafikləşdirilmişdir. Abidələrin mühafizə vəziyyətindən asılı olaraq onların topoqlanları da

tərtib edilmişdir. Abidə haqqında yığılmış bütün bu informasiyalar ümumiləşdirilərək, onların elektron pasportu hazırlanmışdır (4, s.46; 5, s.22; 6, s.61).

Qarabağ ərazisində arxeoloji kəşfiyyat işlərinin aparılmasında əsas məqsəd “Qarabağın arxeoloji abidələr toplusu” və “Coğrafi Məlumat Bazası”nın yaradılmasıdır.

“Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası”nın 2010-2013-cü illərdə Qarabağ düzənliyi ərazisində apardığı arxeoloji kəşfiyyat işlərinin ilkin nəticəsi olaraq “Qarabağın arxeoloji abidələri toplusu”ndan I kitab və “Qarabağın arxeoloji abidələri xəritəsi” tərtib olunaraq çap edildi. Bu kitabda “Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası” tərəfindən 2010-2013-cü illərdə aparılmış arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı qeydiyyatla alınaraq xəritələşdirilmiş 99 neolit və eneolit dövrü abidəsinin 3 dildə-azərbaycan, rus və ingilis dillərində təsnifatı, onların fotoları, topoqrafik planları, relyef görüntülərinin 3D formatı və onlardan aşkar edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələrinin foto və qrafik illustrasiyaları verilmişdir (7, s.20; 8, s.9).

“Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası” bölgədə arxeoloji kəşfiyyat aparmaqla yanaşı, 2012-ci ildən etibarən Ağdam rayonu Xındırstan kəndi ərazisində yerləşən İsmayılbəytəpə neolit dövrü yaşayış məskənində də arxeoloji qazıntı işləri aparmışdır. Tədqiqatlar təpənin iki hissəsində, şərq (2012-2015-ci illər) və cənub (2018-ci il) yamaclarında 500 kv.m ərazidə aparılmışdır (3, s.74-82; 6, s.60-74; 9, s.87-95; 10, s.9-10; 44, s.20).

Ekspedisiya tərəfindən Qarabağ bölgəsində 2010-2018-ci illərdə aparılmış arxeoloji kəşfiyyat işləri nəticəsində 3600 kv.km əraziyə baxış keçirilmiş, 300-dən çox abidə qeydiyyatla alınaraq xəritələşdirilmişdir. Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, qeydə alınan bu abidələrdən 156-sı erkən oturaq əkinçi-maldar yaşayış məskənləridir (22, s.229; 42, s. 100-102; 43, 76-78).

2017-2019-cu illərdə Xaçınçay-Qarqarçay hövzəsi abidələrindən olan Koramaltəpə, Buruqtəpə və 3 saylı Əmirli neolit dövrü yaşayış yerlərində arxeoloji kəşfiyyat qazıntıları aparılmışdır. Buruqtəpə qazıntıları zamanı əldə edilmiş nümunə əsasında aparılmış C14 analizi (MAMS) abidənin e.ə.VI minilliyin I rübündə mövcud olduğunu sübut edir. Qeyd etmək istərdik ki, Buruqtəpə bütün Qarabağ ərazisində indiyə kimi tədqiq edilmiş ən qədim neolit dövrü abidəsidir (12, s.242-253).

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, 1987-ci ildən Quruçay-Köndələnçay hövzəsi, o cümlədən Füzuli rayonu ərazisində erkən oturaq əkinçi-maldar tayfalara aid yaşayış məskənlərinin arxeoloji tədqiqatı işləri dayandırılmış-

dır. Bu ərazidə olan analoji dövrə aid qeydiyyatla alınmış abidələrin böyük əksəriyyəti işğal altında qalmışdır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə geniş miqyaslı arxeoloji tədqiqatların aparılması haqqında AMEA Rəyasət Heyətinin 11 iyun 2014-cü il tarixli 12/1 sayılı qərarı bu ərazilərdə tədqiqatların başlanılması üçün yeni perspektivlər vəd etsə də, qərar icra olunmadı, elə kağız üzərində də qaldı. Uzun fasilədən sonra, 2019-cu ildə "Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası" Füzuli rayonunda arxeoloji tədqiqatlara başladı. Ekspedisiyanın qarşısında duran ilkin vəzifə Füzuli rayonu ərazisində arxeoloji kəşfiyyat işləri apararaq, dövründən asılı olmayaraq bütün abidələri elektron şəkildə qeydiyyatla alaraq xəritələşdirmək və erkən oturaq əkinçi-maldar əhaliyə məxsus yaşayış məskənlərindən birində stasionar arxeoloji qazıntılara başlamaq idi.

Arxeoloji kəşfiyyat işləri əsasən, rayonun Arazboyu düzənlik və dağətəyi ərazilərində aparılmışdı. 2019-cu il çöl-tədqiqatlarının ekspedisiya üçün əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, Arazboyu ərazilərdə neolit dövrünə aid iki-Bala Bəhmənli və Lələtəpə yaşayış məskənləri aşkar edilərək qeydiyyatla alınmışdır. Bu abidələr Qarabağda yerləşən ən cənub neolit dövrü abidələridir (11, s.2-18).

2020-ci ilin 10 avqust - 08 sentyabr aylarında (30 gün) Füzuli rayonu Horadiz kəndinin ərazisində yerləşən Lələtəpə neolit dövrü yaşayış yerində arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır. Aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı bizim eradan əvvəl VI minilliyin I yarısına aid oval, dairəvi və düzbucaqlı quruluşda çiy kərpicdən 3 tikinti qalığı, həyətin divarının bir hissəsi və məzarlıq aşkar edilib. Bu abidədə arxeoloji tədqiqatlar Azərbaycan Ordusunun Qarabağ ərazisində apardığı "Sülhə məcburetmə" əməliyyatının başlaması səbəbindən yarımçıq qalmışdır. 2021-ci il çöl-tədqiqat mövsümündə Lələtəpədə arxeoloji tədqiqatlar işləri davam etdiriləcəkdir.

Lələtəpə yaşayış yerinin arxeoloji tədqiqatı ilə Füzuli rayonu ərazisində mövcud olmuş erkən oturaq əkinçi-maldar mədəniyyətin öyrənilməsi istiqamətində yeni bir mərhələnin başlanğıcı qoyuldu. Gələcəkdə bu ərazilərdə aparılacaq arxeoloji tədqiqatlar Arazboyu ərazilərdə erkən oturaq əkinçi-maldar mədəniyyətin təşəkkülü, məskunlaşmanın istiqamətləri və xronologiyası haqqında müfəssəl məlumatlar əldə olunacaqdır.

Qarabağın erkən əkinçi-maldar mədəniyyətinin 60 ildən də çox davam edən öyrənilməsi prosesində əldə edilmiş zəngin biliklər nəinki, Azərbaycan, o cümlədən Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərq neolit dövrü problemlərinin öyrənilməsi baxımından qiymətli bir mənbədir. Keçən bu dövr ərzində Qa-

rabağ bölgəsində 200-dən çox erkən oturaq əkinçi-maldar məskəni aşkar edilmişdir ki, bu da bütün Cənubi Qafqazda məlum olan analoji abidələrin üçdə ikisini təşkil edir. Aparılmış tədqiqatların nəticəsi olaraq əminliklə demək olar ki, Qarabağ ərazisi e.ə.VI minilliyin I rübündən etibarən Cənubi Qafqazda lokal neolit mədəniyyətinin formalaşdığı bir mərkəz olmuşdur. Qeyd edilən dövrdə cənubdan şimala və ya əksinə ötürülən progressiv ənənələr, bu ənənələrin ötürülməsində əsas tranzit bölgə funksiyasını yerinə yetirən Qarabağ ərazisində Cənubi Qafqaz neolitində yeni sosial-mədəni məkanın - Qarabağın erkən oturaq əkinçi mədəniyyətinin təşəkkülünü şərtləndirmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Alməmmədov X.İ. Axundov T.İ. "Qarabağ eneolit ekspedisiyası"nın 2010-cı ildə apardığı arxeoloji tədqiqatların hesabatı // AMEA AEİ EA: inv:№ H-681, 91 s.
2. Alməmmədov X.İ, Axundov T.İ. "Qarabağ eneolit ekspedisiyası"nın 2010-cu ildə apardığı arxeoloji tədqiqatlar, Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar , Khazar University Press, 2011, s. 295-303.
3. Alməmmədov X.İ, Quluzadə N.V. "Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası"nın 2012-ci ildə apardığı arxeoloji tədqiqatların qısa hesabatı, Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar // Khazar University Press, 2013, s. 74 - 82.
4. Alməmmədov X.İ, Quluzadə N.V. Qarabağın erkən əkinçi-maldar tayfalarına aid yaşayış məskənlərində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar / Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun yaradılmasının 20 illiyinə həsr olunmuş "Azərbaycan arxeologiya və etnoqrafiya elmləri müstəqillik illərində" Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Bakı, 2013, s. 46 - 47.
5. Alməmmədov X.İ, Quluzadə N.V. "Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası"nın 2013-ci ildə apardığı arxeoloji tədqiqatların qısa hesabatı, Azərbaycanda 2013-cü ildə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik çöl tədqiqatlarının yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları, Bakı, 2014, s. 22 - 25.
6. Alməmmədov X.İ, Quluzadə N.V. "Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası"nın 2013-2014-cü illərdə apardığı arxeoloji tədqiqat işləri. Ağdam rayonu, Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2013-2014. , Khazar University Press, 2015, s. 60 - 74.
7. Alməmmədov X.İ. "Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası"nın 2014-cü ildə apardığı arxeoloji tədqiqatlar / Azərbaycanda 2014-cü ildə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları, Bakı, 2015, s. 18 - 20.
8. Alməmmədov X.İ. Qarabağın arxeoloji abidələri toplusu. I kitab, Bakı,

- "Çap-Art" Nəşriyyat Evi, 2016, 448 s.
9. Alməmmədov X.İ., Quluzadə N.V. "Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası"nın 2015-2016-cü illərdə Qarabağ düzənliyində apardığı arxeoloji tədqiqat işləri // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar 2015-2016. , Khazar University Press, 2017, s. 87-95.
 10. Alməmmədov X.İ. 2018-ci ildə "Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası"nın İsmayılbəytəpə neolit dövrü yaşayış yerində apardığı arxeoloji qazıntı işləri / "2018-ci ildə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları" mövzusunda Elmi sessiyanın materialları. Bakı: 2019, s. 9-10.
 11. Alməmmədov X.İ. Füzuli arxeoloji ekspedisiyasının 2019-cu ildə apardığı çöl-tədqiqat işlərinin hesabatı. AMEA AEİ-nin Elmi Arxivi, 20 səhifə.
 12. Alməmmədov X.İ. Xaçınçay-Tərtərçay hövzəsinin son neolit dövrü yaşayış məskənlərinin ilkin arxeoloji tədqiqinə dair / Milli Azərbaycan Tarix Muzeyi - 2020. Bakı, "Aspoliqraf", 2020, s. 242-253.
 13. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar – 2008, Bakı, "Xəzər Universiteti" nəşriyyatı, 2008, 152 s.
 14. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar – 2012, Bakı, "Xəzər Universiteti" nəşriyyatı, 2013, 380 s.
 15. Cəfərov H.F. Mil-Qarabağ arxeoloji ekspedisiyasının 1987-ci ildə gördüyü çöl-tədqiqat işlərinin hesabatı. AMEA AEİ EA, inv. № 483, 89 s., şəkillər
 16. Cəfərov H.F. Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı-I minilliyin əvvəllərində (Qarabağın Qaraqarçar və Tərtərçay hövzələrinin materialları əsasında). Bakı: Elm, 2000, 187 s.
 17. Əliyev T, Helvinq B. Kamiltəpə yaşayış məskənində arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar – 2009, Bakı, "Xəzər Universiteti" nəşriyyatı, 2010, s. 281-286.
 18. Hüseynov M.M., İsmayılov Q.S. Azıx və Tağlar mağaralarında eneolit dövrü tapıntıları. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1967, № 1, s.,73-78.
 19. Иещен А.А. 1953-1955-ци иллəрдə Өрəнқала експедицијасинин Азəрбајцан тарихинə аид əлдə етдији yeni материаллар / Азəрбајцан тарихинин ən қəдим заманлардан X əsrə қəдər дөврүнү əhatə едən експозицијаяа һəsr едилmiş мəрузə və хəбəрлəринин тезислəri. Bakı: 1956, s. 6-8.
 20. Həbibullayev O.H. Kəltəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı: 1959, 134 səh, 45 tablo.
 21. İsmayılov Q.S. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri. Bakı "Elm", 1981, 65 s.
 22. Almamədov Kh.I. New Archaeological Research of Neolithic and Late Chalcolithic Settlements in Lowland Garabagh / Горы Кавказа и Месопотамская степь на заре бронзового века. Сборник к 90-летию

- P.M. Мунчаева / – М.: ИА РАН; 2019, с.228-241.
23. Andrea Ricci. Archaeological landscape studies: The Mil-Qarabağ Plain and the Kvemo Kartli Survey Projects: a preliminary account of the first two field seasons (2010–2011), in *Kura 2010–2011: The first two seasons of joint field work in the Southern Caucasus // ArchaEologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 44, 2012, pp.127-145.*
 - 23^a. Andrea Ricci. Archaeological Landscape Studies within the “Kura in Motion” Project. The 2012–2014 Field Activities // *The Kura Projects New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus. Archaologie in İran und Turan, band 16, pp.305-323.*
 24. Andrea Ricci, Maria Bianca D’Anna, Dan Lawrence, Barbara Helwing, Tevekkül Aliyev. Human mobility and early sedentism: the Late Neolithic landscape of southern Azerbaijan. *Antiquity, Volume 92, Issue 366, December 2018, pp. 1445-1461.*
 25. Barbara Helwing and Tevekkül Aliyev. Field work in the Mil Plain: the 2010–2011 Expedition. in *Kura 2010–2011: The first two seasons of joint field work in the Southern Caucasus // ArchaEologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 44, 2012, pp.4-17.*
 26. Barbara Helwing. The pottery of the site MPS 16 // *ArchaEologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 44, 2012, pp.46-47.*
 27. Barbara Helwing and Tevekkul Aliyev. Excavations in the Mil Plain Sites, 2012–2014 // *The Kura Projects New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus. Archaologie in İran und Turan, band 16, pp.11-42.*
 28. Barbara Helwing, Tevekkul Aliyev, Bertille Lyonnet, Farhad Guliyev, Svend Hansen and Guram Mirtskhulava. Introduction to the Kura Projects // *The Kura Projects New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus. Archaologie in İran und Turan, band 16, pp.1-9.*
 29. Bertille Lyonnet and Barbara Helwing The Ancient Kura Project. in *Kura 2010–2011: The first two seasons of joint field work in the Southern Caucasus // ArchaEologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 44, 2012, pp.3-4.*
 30. Felix Geitel. The pottery of the site MPS 4 // *ArchaEologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 44, 2012, pp.37-38.*
 31. Jörg Faßbinder, Julia Koch, Roland Linck and Florian Becker. Magnetometry of neolithic sites in the Mil Plain of Azerbaijan. // *ArchaEologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 44, 2012, pp.18-31.*
 32. Lisa-Marie Shillito. Preliminary microstratigraphic observations of ash deposits and architectural materials at Kamiltepe, Azerbaijan // *ArchaEologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 44, 2012, pp.31-37.*
 33. Maria Bianca D’Anna. The pottery of Kamiltepe (MPS 1) //

- ArchaEologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 44, 2012, pp.38-44.
34. Maria Bianca D'Anna. The pottery of the site MPS 5 // ArchaEologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 44, 2012, pp.44-46.
 35. Susan Schorr and Ainhoa Lincot Kamiltepe: mineralogical studies. Aspects of the geological profile // ArchaEologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 44, 2012, pp.51-58.
 36. Абибуллаев О.А. Первые итоги раскопок Кюль-Тепе // *Azərbaycan Tarix müzeyinin əsərləri*, 1957, № 2, с. 75-97.
 37. Абибуллаев О.А. Раскопки холма Кюль-Тепе близ Нахичевани в 1955 г // *МИА СССР*, 1959, № 67, с. 431-453.
 38. Абибуллаев О.А. Некоторые итоги изучения холма Кюль-Тепе в Азербайджане // *СА*, 1963, № 3, с.157-167.
 39. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахчыванской АССР. Баку: Элм, 1982, 314 с.
 40. Алмамедов Х.И. Археологические исследования «Гарабагской неолит-энеолитической экспедиции» в 2010 году. *Azərbaycanda Kültərə abidəsinin kəşfinin 60 illiyinə həsr olunmuş "Qafqazın erkən əkinçilik mədəniyyətləri" adlı Beynəlxalq elmi konfransının məqalələr toplusu*. Bakı, "Afpoliqraf", 2012. с. 238-247.
 41. Алмамедов Х.И. Первые итоги разведочных работ на территории Гарабагской равнине (На основе исследований 2010 года) // *Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası 2017*, № 1, s. 3-15.
 42. Алмамедов Х.И. Формирование нового социально-культурного пространства – ранней оседлой земледельческой культуры Гарабага на Южном Кавказе в эпоху неолита / *Материалы Международной конференции, 18–22 ноября 2019 г., Санкт-Петербург. Т. I. Древняя Центральная Азия в контексте евразийского культурного пространства (новые данные и концепции). К 90-летию со дня рождения патриарха евразийской археологии Вадима Михайловича Массона.* — СПб.: ИИМК РАН, Невская Типография, 2019, с. 100-102 с.
 43. Алмамедов Х.И. Новые археологические исследования поселений ранних земледельческо-скотоводческих племён Гарабаха / **Археологическое наследие Кавказа: актуальные проблемы изучения и сохранения**. XXXI Крупновские чтения. Материалы Международной научной конференции, посвященной 50-летию Крупновских чтений и 50-летию Дербентской археологической экспедиции. Махачкала, 20-25 апреля 2020 г. / отв. ред. М.С. Гаджиев. – Махачкала: МавраевЪ, 2020, с. 76-78.
 44. Ахундов Т.И., Алмамедов Х.И. Южный Кавказ в эпоху неолита – ранней бронзы (Центральный и восточный регион) / *Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası 2016*, № 2, Bakı, 2016, s. 19-33.

45. Джафаров Г.Ф. Работа по составлению археологической карты Карабахской равнины. *Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları*. Bakı: "Bilik" 1992, s.110-111.
46. Джафаров Г.Ф. Очерк археологического изучения Древнего Карабаха / *Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası*, 2006, № 2, s.5-16.
47. Иессен А.А. Общий отчет Оренкалинской экспедиции за 1953 г. (доклад на пленуме ИИМК 28 апреля 1954 г). АМЕА АЕİ-nin Elmi Arxivı, № 3140, 44 səhifə.
48. Иессен А.А., К.Х.Кушнарера, Н.В.Минкевич. Отчет Азербайджанской экспедиции 1956 года. АМЕА АЕİ-nin Elmi Arxivı, № 3670 (Н-99), 45 səhifə.
49. Иессен А.А. Азербайджанская (Оренкалинская) экспедиция. Отчет за 1957 года. АМЕА АЕİ-nin Elmi Arxivı, № 3981 (Н-189), 46 səhifə.
50. Иессен А.А. Предварительный отчет Азербайджанской (Учтепинской) экспедиции Института Археологии АН СССР и Института Истории АН Азерб. ССР о работах в мае-июле 1960 года. АМЕА АЕİ-nin Elmi Arxivı, № Н 192, 16 səhifə.
51. Иессен А.А. Предварительный отчет Азербайджанской (Учтепинской) экспедиции Института Археологии АН СССР и Института Истории АН Азерб. ССР за 1958 года. АМЕА АЕİ-nin Elmi Arxivı, № 4212 (Н 324), 58 səhifə.
52. Иессен А.А. Азербайджанская (Орен-Калинская) экспедиция // МИА СССР, 1959, № 67, с. 5-14.
53. Иессен А.А. Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи // Труды Азербайджанской Археологической Экспедиции. МИА СССР, 1965, II том, № 125, с. 10-36.
54. Нариманов И.Г. Исследование энеолитических поселений в Азербайджане / АО-1967 года. Москва: Наука, 1968, с. 316-317.
55. Нариманов И.Г. Раскопки энеолитического поселения Иланлы-тепе / АО-1968 года. Москва: Наука, 1969, с. 396-397.
56. Нариманов И.Г. К итогам археологических раскопок в Иланлы-тепе / МСПИАЭИ 1970 года в Азербайджане. Баку: Элм, 1971, с. 5-6.
57. Нариманов И.Г. Отчет об археологических раскопках на поселение Чалагантпе 1980 г // АМЕА АЕİ ЕА: № О-261, 25 səh., 12 tablo.
58. Нариманов И.Г. Отчет I отряда Мильско-Карабахской археологической экспедиции за 1981 г // АМЕА АЕİ ЕА: № О-290, 24 səh., 13 tablo.
59. Нариманов И.Г. Отчет I отряда Мильско-Карабахской археологической экспедиции за 1982 г // АМЕА АЕİ ЕА: № О-307, 30 səh., 21 şəkil.
60. Нариманов И.Г., Азимов М.С. Отчет за 1983 г. I отряда Мильско-

- Карабахской археологической экспедиции // АМЕА АЕİ ЕА: № О-332, 22 səh., 19 tablo.
61. Нариманов И.Г., Азимов М.С., Алиев Н.Г. Отчет I отряда Мильско-Карабахской археологической экспедиции за 1984 г // Т.İ.Ахундовун şəxsi arxivindən (əlyazma), 32 səh.
 62. Нариманов И.Г., Азимов М.С., Алиев Н.Г. Отчет I отряда Мильско-Карабахской археологической экспедиции за 1985 г // Т.İ.Ахундовун şəxsi arxivindən (əlyazma), 37 səh.
 63. Нариманов И.Г. Раскопки поселения Чалагантепе / АО-1983 года. Москва: Наука, 1985, с. 489-490.
 64. Нариманов И.Г. Отчет I отряда Мильско-Карабахской археологической экспедиции за 1986 г // Т.İ.Ахундовун şəxsi arxivindən (əlyazma), 14 səh.
 65. Нариманов И.Г. Отчет I отряда Мильско-Карабахской археологической экспедиции за 1987 г // АМЕА АЕİ ЕА: № О-469, 30 səh., 21 şəkil.
 66. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческо-го населения Азербайджана (эпоха энеолита VI-IV тыс. до н.э.). Баку: Элм, 1987, 260 с.
 67. Нариманов И.Г., Джафаров Г.Ф., Джафарова А.Д. О работе Мильско-Карабахской экспедиции / АО-1986 года. Москва: Наука, 1988, с. 462-463.

Summary

Archaeological study of the Early sedentary culture of Karabakh.

Khagani Almamnadov

The initial study of the settlements of the early settled agricultural-pastoral tribes on the territory of Karabakh is associated with the activities of the Azerbaijan (Orangala) expedition. About 10 settlements of the early settled tribes were discovered in the Mil-Karabakh plain as a result of archaeological excavations carried out by an expedition. The next stage in the study of monuments of this period in the region began with the organization of the Mil-Karabakh archaeological expedition.

In a result of archaeological study of the early sedentary culture of Karabakh, more than 200 early agricultural-pastoral settlements were discovered in the region, which is two-thirds of the monuments of the same period known throughout the Caucasus.

As a result of the research, it can be said with confidence that the territory of Karabakh was the center of the local Neolithic culture in the South Caucasus from the first quarter of the VI millennium BC. Progressive traditions passed from south to north or vice versa during this period led to the formation of a new socio-cultural space in the Neolithic of the South Caucasus - the early sedentary agriculture and pastoral culture of Karabakh, which served as the main transit region for the transmission of these cultures.

Key words: Neolithic, Southern Caucasus, Mil-Karabagh Plain, Ismail-beytepe, Kamiltepe

Резюме

К истории археологического изучения ранней оседлой земледельческо-скотоводческой культуры Карабага.

Хагани Алмамедов

Первые исследования поселений ранних оседлых земледельческо-скотоводческих племен на территории Карабага связано с Азербайджанской (Оренкалинской) экспедицией. В результате археологических разведывательных работ проведенных в Мильско-Гарабагской равнине было зафиксировано около десяти поселений ранних оседлых племен. Очередной этап изучения памятников данной эпохи связано с деятельностью образованной Мильско-Карабагской экспедиции.

В результате археологического изучения ранней оседлой земледельческо-скотоводческой культуры Карабага, в регионе было выявлено более 200 ранних оседлых земледельческо-скотоводческих поселений, что составляет 2/3 известных синхронных памятников всего Кавказа.

Результаты археологических исследований памятников ранней оседлой земледельческо-скотоводческой культуры, расположенных на Карабагской равнине дают возможность говорить о том, что этот регион являлся центром формирования локальной неолитической культуры на Южном Кавказе в VI тыс. до н.э. В указанный период прогрессивные традиции, передаваемые с юга на север или наоборот, обусловили формирование на территории Карабага нового для неолита Южного Кавказа социально-культурного пространства – ранней оседлой земледельческой культуры Карабага.

Ключевые слова: Неолит, Южный Кавказ, Миль-Карабагская равнина, Исмаилбейтепе, Кямилтепе.